

ISSN 1563-0307
Индекс 75875; 25875

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия философия. Серия культурология. Серия политология

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

Philosophy series. Cultural science series. Political science series

№1 (63)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ХАБАРШЫ

ФИЛОСОФИЯ СЕРИЯСЫ. МӘДЕНИЕТТАНУ
СЕРИЯСЫ. САЯСАТТАНУ СЕРИЯСЫ. №1 (63)

ISSN 1563-0307
Индекс 75875; 25875

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Журнал философия, мәдениеттану және саясаттану ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған // Докторлық диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдардың тізіміне кіреді // ЖАК бюллетені, №3, 1998; Нормативтік және методикалық материалдарын жариялайтын ғылыми басылымдар тізімі Қазақстан ЖАК-нің төрағасының бұйрығы 26.06.2003, №433-3 ж. // Нормативтік және методикалық материалдар жинағы №6 ЖАК. – Алматы, 2003

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Борбасова Қ.М.,

филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +7701 168 0292

E-mail: karlygash_bm@mail.ru, bm.karlygash@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Масалимова А.Р., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Насимова Г.О., саяси ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Абдығалиева Г.К., филос.ғ.д. профессор (Қазақстан)

Алтаев Ж.А., филос.ғ.д. профессор (Қазақстан)

Асунсьон Лопез-Варела, профессор, Комплутенс университеті (Испания)

Ғабитов Т.Х., филос.ғ.д. профессор (Қазақстан)

Жолдубаева А.К., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Исмағамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Каплан С., профессор, Калифорния университеті (АҚШ)

Карабаева А.Г., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Кэтлин Адамс, профессор, Лойола университеті (АҚШ)

Нұрышева Г.Ж., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Петрик Дж., профессор, Огайо университеті (АҚШ)

Сенгирбай М.Ж., PhD докторы, аға оқытушы (Қазақстан)

Федотов А.В., профессор, София университеті (Болгария)

Финке П., профессор, Цюрих университеті (Швейцария)

КАЗАХ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдаана

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ №

Басуға 31.03.2018 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 0 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс № 0. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

2-бөлім
МӘДЕНИЕТТАНУ

Раздел 2
КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Section 2
CULTURAL STUDIES

**Камалова Ф.Б.¹, Байтенова Н.Ж.², Қантарбаева Ж.О.³,
Бермаханов О.Б.⁴**

¹докторант, e-mail: fenyu_0490@mail.ru

²философия ғылымдарының докторы, e-mail: zhanat52@mail.ru

³философия ғылымдарының кандидаты, e-mail: kantarbaevazh@gmail.com
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

⁴философия ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: obermakhanov@mail.ru

**МАҢҒЫСТАУ ЖЕРІНДЕГІ КИЕЛІ ОРЫНДАРҒА
ДІНТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ
(Оғыланды жеріндегі Бекет ата, XVIII ғғ., Шопан ата, X-XIX ғғ.,
Қараман ата, XIII-XIX ғғ., Масат ата, X-XIX ғғ., Шақпақ ата IX-X ғғ.,
Сұлтан-үпі б.д. X-XIX ғғ.)**

Мақаланың мақсаты Қазақстанның киелі жерлерімен танысу және таныту ниетімен Қазақстан территориясында табылған киелі орындарды жүйелеу, ұлттық бірегейліктің негізін нығайту, өзіміздің киелі жерлеріміз бен мәдениетімізді зерттеу арқылы ұлттық кодымызды жаңғырту болып табылады. Қазақстанның киелі жерлерін түсінуге әрекеттену заманауи тұрғыда жүзеге асырылуы осы мақаланың өзектілігі болып табылады. Осы мақалада Маңғыстау жеріндегі қорымдар мен жерасты мешіттері жайлы баяндалып, дінтанулық және мәдениеттанулық талдау жасалынады. Маңғыстау жерінде сақталған аңыздар бойынша, мұнда халық әулие санаған 360 сопы өмір сүрген және жерленген делінеді. Олардың есімдері негізінен Маңғыстаудың кең даласында жоғалып кеткенмен, халық жадында кең тараған Шопан-ата, Масат-ата, Сұлтан-үпі, Қараман-ата, Шақпақ-ата, Қошқар-ата, Бекет-ата, т.б сынды әулие-әмбиелер есімдері сақталған. Жергілікті тұрғындар осы күнге дейін олардың аттарын құрмет тұтып, мыңдаған зияратшылар олардың әруақтарына бас июге асығатын киелі орны болып табылады. Бұл мақалада жоғарыда аталып кеткен есімдер киелі, қасиетті саналып, халық арасында не себепті құрметке бөлінгендігі жөнінде айтылады.

Түйін сөздер: Бекет ата, Шопан ата, Қараман ата, Масат ата, Шақпақ ата, Сұлтан-үпі ата.

Kamalova F.B.¹, Baitenova N.Zh.², Kantarbaeva Zh.O.³, Bermakhanov O.B.⁴

¹doctoral student, e-mail: fenyu_0490@mail.ru

²doctore of Philosophy Sciences, e-mail: zhanat52@mail.ru

³candidate of Philosophy Sciences, associate professor e-mail: kantarbaevazh@gmail.com
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

⁴candidate of Philosophy Sciences, Korkyt ata Kyzylorda State University, Kyzylorda,
Kazakhstan, e-mail: obermakhanov@mail.ru

**Religious and cultury studies analysis of sacred places in Mangistau
(Beket ata in Ogylandy in the 18th century, Shopan ata in the 10th-19th centuries,
Karaman at the 13th-19th centuries, Masat ata in the 10th-10th centuries,
Shakpak ata in the 9th-10th centuries, Sultan-upi in X-XIX centuries BC.)**

The purpose of this article is to strengthen the foundations of national identity, to modernize our national code by studying our sacred places and culture, to systematize found places on the territory of Kazakhstan with a view to acquaintance and demonstration of the sacred places of Kazakhstan. The

relevance of this article is that modern approaches to understanding the sacred places of Kazakhstan are used. The article describes and analyzes cemeteries and underground mosques in Mangistau. According to the myths preserved in Mangistau, 360 Sufis live and are buried here. Their names are mostly lost in the vast steppes of Mangistau, but among them in the memory of the people there are names such as Shopan-ata, Masat-ata, Sultan-upi ata, Karaman-ata, Shakpak-ata, Koshkar-ata, Beket-ata, etc. The local population still reveres their names and thousands of pilgrims visit sacred places to worship the saints. In this article, the above-mentioned names are regarded as holy and the reasons for their veneration among the people.

Key words: Becket ata, Shopan ata, Karaman ata, Masat ata, Shakpak ata, Sultan-upi ata

Камалова Ф.Б.¹, Байтенова Н.Ж.², Кантарбаева Ж.О.³, Бермаханов О.Б.⁴

¹докторант, e-mail: fenyu_0490@mail.ru

²доктор философских наук, профессор, e-mail: zhanat52@mail.ru

³кандидат философских наук, и.о. доцента, e-mail: kantarbaevazh@gmail.com

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

⁴кандидат философских наук, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: obermakhanov@mail.ru

Религиоведческо-культурологический анализ священных мест Мангистау

(Бекет ата в местности Огыланды в XVIII вв., Шопан ата в X-XIX вв.,

Караман ата в XIII-XIX вв., Масат ата в X-XIX вв., Шакпак ата в IX-X вв.,

Султан-упи в X-XIX вв. до н.э.)

Целью данной статьи является укрепление основ национальной идентичности, модернизация нашего национального кода путем изучения наших священных мест и культуры, систематизация найденных мест на территории Казахстана с целью ознакомления и демонстрации священных мест Казахстана. Актуальность данной статьи заключается в том, что используются современные подходы к пониманию священных мест Казахстана. В статье описывается и анализируются могильники и подземные мечети в Мангистау. Согласно мифам, сохранившимся в Мангистау, здесь живут и погребены 360 суфиев. Их имена в основном теряются в обширных степях Мангистау, но среди них в памяти народа сохранились имена Шопан-ата, Масат-Ата, Султан-упи ата, Караман-ата, Шакпак-Ата, Кошкар-Ата, Бекет-Ата и т. д. Местное население до сих пор почитает их имена и тысячи паломников посещают священные места, чтобы поклониться святым. В данной статье вышеупомянутые имена рассматриваются как святые и причины их почитания среди народа.

Ключевые слова: Бекет ата, Шопан ата, Караман ата, Масат ата, Шакпак ата, Султан-упи ата.

Кіріспе

Бір кездері Ұлы Жібек жолында ел мен елді елдестіріп, татулық пен бірлікке, экономикалық өрлеуге бастау болған 360 әулиенің мекені саналған ұлы дала Маңғыстау жері қаншама тарихи кезеңдер мен оқиғалардың куәсі бола білген қастерлі өңір. Сондықтанда Маңғыстау жері – Қазақстан жерінде рухани жаңғыру мен туризм саласын дамытуда үлкен мүмкіндігі бар аймақ. Қасиетті мекенге табан тіреудегі мақсат сол тарихи кезеңдерден қалған рухани орындарды аралап, ой елегінен өткізіп, рухани дүниемізді байытып, жер асты мешіттеріне дінтанулық және мәдениеттанулық талдау жасау болатын.

Маңғыстау жері – бұл ежелгі өркениет өңірі, 11 мың тарихи ескерткіш мемлекеттің қорғауына алынған археологиялық қорық, ашық аспан астындағы мұражай, мыңдаған тасқа салынған сурет-дастандардың мекені. Ерекше діни ғимараттар мен Бекет-Ата, Шакпак-Ата,

Шопан-Ата, Масат-Ата мешіттерінің өлкесі, оларға тек Қазақстаннан ғана емес, сондай-ақ Түрікменстаннан, Өзбекстаннан, Ресей мен Кавказдан, Иран мен Түркиядан сыйынушылар үздіксіз ағылуда. Мындаған жылдар бұрын Маңғыстау жерімен Хорезм мен Хиуадан Еуропаға және Таяу Шығысқа созылған Ұлы жібек жолы өтті («Маңғыстау» энциклопедиясы, 2008: 5).

Маңғыстау мәдениетінің көптеген ескерткіштері – өткеннің куәлері. Олардың ішінде жартастан шауып жасалған жер асты төрт бөлмелі Шакпак-ата мешіті бар.

Өте танымал ескерткіштердің бірі – Бекет-Ата мешіті жартастан шауып жасалған. Мұсылман әлемінде Бекет-Ата дүниенің сыры жайлы білген, көріпкел және пайғамбар ретінде танымал болған. Бекет-Ата зираты тек Маңғыстаудың ғана емес, бүкіл Қазақстанның рухани, тарихи және сәулет ескерткіші болып табылады. Бекет-Атаға баратын жол Шопан-

Ата арқылы өтеді. Өмірінің соңына дейін Бекет-Ата өзінің Ұстазының алдында басын иіп өтеді және ол мұсылмандардың өзіне келу үшін, алдымен Шопан-Атаға соғып келгендеріне қуанатын. Өлі күнге дейін сыйынушылардың Бекет-Атаға барар жолында Шопан-Атаға соғып кетуі жазылмаған тәртіп болып қалыптасып қалған. Бекет-Ата 4 мешіт тұрғызды: біріншісі Құлсарыда – оны Ақмешіт деп атайды, екіншісі Бейнеу елді-мекенінен 20 шақырым жерде борлы жартаста, үшіншісі – Жем өзені бойында, төртіншісі – Оғланды шатқалындағы борлы жартас сілемінен шауып жасалған жер асты мешіті. Ол осы мешіттің жанына жерленген.

Зерттеу жұмысының әдістемесі. Бұл мақалада тарихи-логикалық қайта құрастыру, компаративистикалық, герменевтикалық және феноменологиялық талдау әдістері қолданылады. Бүгінде еліміздің әр түкпірінде «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы қызу талқыланып, қолдау тауып, жүзеге асырылуда. Барлық облыстар мен аймақтарда жұмыс топтары құрылып, олар өз тізімдерін жасап, ұсынуда. Биыл еліміздің алты бағыты (Оңтүстік, Солтүстік, Шығыс, Батыс, Орталық және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан) бойынша ғылыми-зерттеу және дала экспедицияларын өткізу жоспарланған.

Осы мақалада Маңғыстау өңіріне тиесілі нысандарға дінтанулық және мәдениеттанулық талдау берілді. Ондағы табылған киелі орындарға феноменологиялық талдау жасалынды. Жұмыс барысында киелі объектілерді іріктеудің критерийлері жасалды. Киелі объектілердің қатарына археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, ерекше құрметтелетін діни объектілер, сонымен қатар тарихи тұлғалар мен саяси оқиғалармен байланысты киелі жерлер жайлы мақаланың негізгі бөлімдерінде баяндалады.

Нәтижелері және талқылау

Оғланды жеріндегі Бекет ата, XVIII ғғ.

Бекет ата жер асты мешіті Маңғыстау облысының Оғланды жерінде орналасқан. Бұл діни сәулеттің ескерткіші XVIII ғасырда қаланған. Бекет ата маңыздылығы бойынша Қожа Ахмет Яссауидің жерлеу орнымен қатар тұрған киелі орын болып саналады. Екі жүзжылдық бойы осы жерге әулиенің рухына сыйыну үшін қажылыққа келген адамдар барып жатады.

Бекет ата Болмыс кітабы ашық болған көріпкел мен әулие ретінді белгілі. Сонымен қатар ол емдеуші, физика, математика, астро-

номия заңдарын білген адам ретінде де белгілі болған.

Аңыз бойынша, Бекет ата XVIII ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген. Ол Атырау облысының Құлсары ауылының жанында туған, ал 14 жасында ол өзі қастерлеп, құрметтеген дана Шопан атаның мәйітіне иілуге келген. Үшінші түні Шопан ата жас жігітке оқуға өсиет берген. Әулиеден өсиет алып, жас жігіт алыстағы Хиуаға аттанады, сол жердегі медреседе ол білім алады. 40-қа келгенде Бекет ата сопы болып, балалардың сауатын ашқан. Өзінің жолында Бекет ата көптеген жерде болып, Маңғыстауға қайтадан оралады. Ол адамдарды емдеген: оған азап шегушілер келген, оларға денсаулық пен өмір күшін берген. Даулы мәселелерін шешкен кезде, ол екі жақты келісімге әкелетін даналығын көрсеткен. Бекет ата өзінің діни өсиетінде діндар адамдарды шындықпен өмір сүруге, адал болуға және қайырымдылық жасауға үйреткен.

Дана мен әулие халық есінде қалмақтарға қарсы ұрыста ерлік жасаған жауынгер ретінде қалды. Ол оның ата-бабасы Есет батыр сияқты батыр күші мен батылдығына ие болған («Маңғыстау» энциклопедиясы, 2008: 17).

Әулие Бекет ата шамамен 1813 жылы дүние салды, ол өзі салған жер асты мешітінің жанында Оғланды шатқалында жерленген. Аңыз бойынша Бекет ата түрлі жерлердегі төрт мешітті салған. Олардың бірі Маңғыстаудан алыс емес жерде, Оғландыда орналасқан, екіншісі – Бейнеуде, үшіншісі – Жем өзені бойында, ал төртіншісі Арал жағасында, Баялыда орналасқан.

Ең үлкені Оғландыдағы мешіт болып табылады. Ол биік жартастың орта қабатында салынған. Оның сатысы мешітке кіреберістің алдында салынған шағын алаңға апарады. Бірінші жай – күмбез тәрізді төбенің орталығында тесілген терең жарық саңылауымен жарықтандыратын вестибюль. Вестибюльдің батыс жағында оңтүстік қабырғасында михрабы бар намаз залы, ал оңтүстік-шығыс жағынан екі жай орналасқан, ал олардың бірінде Бекет ата жерленген.

Жер асты мешіттің ерекше акустикасы таң қалдырады – барлық жайлардың ішінде оқылатын намаздар естіледі. Есік ашық болған кезінде өтпе желі жоқ. Сопы ғылым заңдарын интуициялық сезіммен меңгерген деген пікір пайда болады. Ғалымдардың батыл болжамы бойынша, Бекет ата мешіті обсерватория сияқты болып, әулие сол жерде аспан денелерінің қозғалысын бақылап отырған. Бұл оған қатты қыс мезгілін, қапырықты ыстықты, нөсерді алдын ала болжауға, жайлауға көшу уақытын

белгілеуге мүмкіндік берді («Қазақ Совет энциклопедиясы» (12 томдық), 1978: 87-90).

Оғланды шатқалының шыңында «көк күмбездері бар үй» деп аталған қажыға барушылардың үйі орналасқан. Бекет ата қорымы – рухани, тарихи және сәулет ескерткіші болып табылған. Әулие Бекет атаның қабірі мен мешітке келгеннен кейін діндар адамдар ауруларынан сауығып кетеді деп сенген.

Оғландыдағы Бекет ата мешіті киелі жер болып саналған және көптеген жылдар бойы Маңғышлақ тұрғындарының қажылық ету жері болып саналған.

Шопан ата қорымы, X-XIX ғғ.

Қазақстанның киелі нысанының қатарына Маңғыстау өңірінде орналасқан бірнеше көнеден келе жатқан мәдени ескерткіштер кіреді. Олардың бірі осы аймақтағы ірі және сәулеті жағынан ежелгісі саналатын – Шопан ата қорымы.

Шопан ата қорымы – Батыс Қазақстан жеріндегі көне (XII-XX ғасырларға) сәулет өнеріне жататындардың ең үлкені. Ол қазіргі Маңғыстау облысындағы Сенек деп аталатын ауылдың солтүстік-шығысынан әрі 25 шақырымдай жерде жатыр. Шопан ата аңыз бойынша Қожа Ахмет Яссауидың шәкірті болған екен. Бір күні ұстаз Яссауи барлық оқушыларын шақырып алып, садақ тартқызады. «Садақ оғы қайда түссе, сол маңға мешіт салындар» деп тапсырады шәкірттеріне. Содан Шопан ата оғын таудың етегінде орналасқан малға бай ауылдың маңынан табады да, сол ауылға бақташы болып жалданады. Ақыры осы жерден ұстазының айтуы бойынша жер асты мешітін салдырады. Мешіттің жанында қыстаулар мен құдықтар, сол секілді Ұлы Жібек жолының бірі Маңғыстау мен Хорезмге дейінгі керуен өтеді (Нысанбаев, 1998: 156). Бұл қасиетті нысан тек қазақтардың емес, қарақалпақ пен түрікмен халықтарының аса құрметтеген жері болған.

Шопан ата қорымы осында тұратын халықтардың салт-дәстүрін көрсететін діни сәулетті құрылыс ретінде тұрғызылған. Қорым Орал-Каспий аймағындағы жер көлемі жағынан ең ірісі, сондай-ақ мұнда екі мыңнан астам ескерткіш бар. Олар қазақ және түрікмен қорымдары деп екіге бөлінеді.

Оның орталығында әк тастан қашалып тұрғызылған бірнеше бөлмелі мешіт тұр. Ал мешіттің ауласында киелі саналатын тұт ағашы мен жуынатын тас суат орналасқан. Шопан ата қорымының солтүстік-шығысына қарай михраб, құжыралар мен намаз оқуға арналған жайлар, шығысында күмбезді кесене, қойтастар мен

сандықтастар, сол сияқты алыстан көзге түсетін сағанатамдар бар. Бұл ескерткіштер әктас пен құмтастардан қашалып, әр түрлі өрнектермен сәнделген.

Мешіт осы өңірдегі Шақпақ ата, Бекет ата мешіттері секілді жер асты деп атауға лайық. Себебі, үстіңгі бөлігі осында орналасқан ескерткіштердің табанына барып тіреледі.

Шопан ата қорымын 1952 жылы Малбағар Мендіқұловтың басқаруымен сәулет экспедициясы кезінде зерттеле бастады. Ал 1977-1978 жылдары бұл нысанды Қазақ КСР мәдениет министрлігі, 1982 жылы тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғайтын республикалық қоғам арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізді (Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық, 2005: 202). Сол жылы қорым мемлекеттік қорғауға алынып, бүгінде Қазақстанның киелі нысандарының қатарынан табылып отыр.

Қорымға сыйынып келетіндермен қатар, саяхатшылар да жетерлік.

Шопан ата қорымы мен жер астындағы мешіті Қазақстандағы ең үлкен және ең көне жерлеу – діни кешендерінің бірі болып табылады.

Қараман ата қорымы, XIII ғ.

Қазақстанның киелі нысандарының ішіндегі Маңғыстау өлкесінде орналасқан Қараман атаның жер асты мешітін ерекше айтып кетуге болады. Себебі, бұл қасиетті орын таудың төменгі бөлігіндегі үңгірлерді пайдалана отырып, ойып жасалынған. Қазіргі орналасқан орны Маңғыстау өңіріндегі, Шетпе аталатын кенттің оңтүстік-батысына қарай 35 шақырымдық жер. Қараман ата қорымы – ескі зират орны.

Бұл қорымның жалпы аумағы шамамен төрт гектар жерді алып жатыр. Ал өзі XIII ғасырда тұрғызылған делінеді. Қараман ата жайында бірнеше аңыздар бар. Оның бірінде Шопан ата інісі ретінде айтылса, кей ғалымдардың дерегінде Балқан түбегінен түрікмендерді Маңғыстауға бастап келгендердің бірі болған делінеді. Жалпы, Қараман ата ислам дінінің суфизм бағытын таратушысы ретінде танылған діндар (Ізтілеуов, 2007: 1).

Түрікмен аңыздарынан да Қараман есімді адамды жолықтырасыз. Ел ішінде абыройы асқақ, сый-құрметке ие Ақман және Қараман атты екі ағайынды ғұмыр кешкен екен. Олар ұстазы болған Қожа Ахмет Яссауимен келісе алмай, батысқа қарай бет түзепті. Содан бір күндері екі бауырдың бірі дүниеден озып, оның құрметіне қорым тұрғызылып, мешіт салынған.

Сол секілді қазақтардың арасында, соның ішінде адайлықтарда Қараман ата қасиеті жай-

ында бірнеше нақты дәйектер айтылады. Оның Есет ата баласы, Шопан атаның немересі екені, атасы жанынан жер асты мешітін салдырғаны туралы әңгіме бар. Дүниеден өткенде Қараман атаны сол мешіттің маңына жерлейді. Ол жерленген орын дау-дамайды шешетін киелі жер болған. Мысалы, бір аңызда осы маңда мекен ететін екі ру өкілдері бір іске келісе алмай, Қараман ата басына келіп, ант су ішуге уағдаласады. Қос тарап ант берген кезде, бір рудың адамдарын түгелімен ажал құшқан екен. Себебі, олар жалған уәде беріп, әлгі руды алдамақ болыпты. Сол секілді Пір Бекетке тағы да өзара дауларын шеше алмаған рулар келіп көмек сұрайды. Сонда Бекет тұрып, «Қараман ата басына барып бұл кикілжіңге нүкте қойыңдар» деп жіберіпті. Осыдан-ақ, Қараман ата қасиеті біраз елге таралған, беделді, ақ пен қараны тез ажырататын киесі бар адам болғанын аңғаруға болады. Сондай-ақ, тірі кезінде жастарды дұрыс жолға жөн сілтеп, ақыл-кеңесін айтып отырған («Маңғыстау» энциклопедиясы, 2008: 123-125).

Бүгінде Қараман ата қорымының негізгі бөлігі қоршалып, 1982 жылдан бері мемлекеттік қорғауға алынған. Қорымның оңтүстік-батыс аумағында VIII-IX ғасырларда белгі қойылған қабір үстіндегі қырықтан аса ескерткіштер бар. Сол секілді мұнда адай руынан шыққан елге аты мәшһүр болған бірнеше адамдар жерленген. Ол ескерткіштермен қосқандағы жер көлемі шамамен жеті гектар. Қараман ата ескерткіші қазіргі кезде тарихи жәдігер, мәдени құндылық ретінде заңмен қорғалып, Қазақстанның киелі нысанының қатарына жатқызылып отыр (Мамышқызы, 2007: 1). Маңғыстау өңірінде орналасқан киелі мекенге саяхатшылар жан-жақтан келіп жатады.

Масат ата мешіті, X-XIX ғғ.

Осы өлкеде тағы бір еліміздің киелі нысанының қатарынан табылып отырған жер асты мешіті бар. Ол – Масат ата мешіті. Киелі орын Маңғыстау ауданында орналасқан Үштаған атты ауылдың оңтүстік-шығысынан әрірек 15 шақырымдай жерде. Мұндағы қорымда бес жүзден аса ескерткіштер бар. Олар орта ғасырдағы түрікмендердің қойтастары, тастан жасалған қоршаулары және тастан қашалған белгілері, олар шамамен XIV-XVIII ғасырларға жатқызылады. Ал қорымның солтүстік күншығысынан сәл берірек XVIII-XIX ғасырларға жататын қазақ руларының ескерткіштері қойылған. Бұл қорымдағы ерекше орын оңтүстік-батыс бағытындағы жартастан ойылып салынған жер астындағы мешіт.

Киелі орынның іші қазақтың киіз үйі тәріздес, төбесі шаңырақ секілді ойылған. Кіреберістің оң жағында михраб, сөрелер жасалынған, ал осындағы дәліздің бағыты қасиетті Меккеге қаратылып тұр. Мешіттің батысында үш метрдей қазылған орын жатыр, ғалымдар мұны мешіттің екінші бөлігі ретінде қазылған болуы мүмкін дейді. Масат ата жер асты мешіті 1982 жылы мемлекет қорғауына алынған. Кей деректерге сүйенсек, Масат ата Маңғыстау өлкесіне сонау Хорасандағы Мешхед атты қаладан келген екен (Қазақ Энциклопедиясы, 9 том 18 бөлім, 1976: 87-89).

Масат ата елін жаудан қорғаған, батырлығы рудан-руға таралған, өте білімді, діндар адам болған. Оның ерекше қасиеті – атқан оқ денесіне өтпейтіндігі, шапса қылыш кеспейтіндігі. Басын алмаққа келген барлық дұшпандарының сағы сынып, діттегендері болмай, тістерін қайрап кері қайтады екен. Әбден әбігер болған жаудың бір жансызы Масат батырдың осал тұсын табу үшін жас әйелін алдап, қолға түсіреді. Онымен жақындасып, барлық сырын сұрап алады.

Батыр тек таң намазы кезінде адами қалыпқа түсіп, барлық тамыры иіп, бусап кетеді екен. Тіпті жайнамаздың астындағы тас та жібіп, былқылдап тұратын көрінеді. Жау жансызы осы бір сәтті тағатсыздана тосып отырып, намаз үстінде басын шауып алады. Шабылған басын етегіне салған күйі Масат орынан тұрып, ары қарай жүгіре жөнеледі. Бір жамандықты сезген биесі де кісінеп, құлынын ерте иесінің артынан шабады. Сонда құдіретті күштің арқасында жер өздігінен екіге жарылып, оның ортасына кесілген басын қысып ұстап алған Масат пен биесі түсіп, көзден ғайып болыпты. Бұл аңыз бүгін болғандай тас бетінде Масат ата мен биесінің ізі әлі де көрінеді. Тіпті шашыраған қан іздері де қазір төгілгендей жауын-шашынға жуылмай тұр деген аңыздар да бар. Ел осы оқиғадан кейін бұл жерді Масат ата деп атап кетіпті.

Батырлығы мен даналығы ауыздан-ауызға аңыз боп жеткен Масат атаның жер асты мешітіне келушілердің саны азайған емес.

Шақпақ ата жер асты мешіті, X-XV ғғ.

Маңғыстау облысының басты көрікті жерлерінің бірі діни сәулетінің бірегей ескерткіші «Шақпақ-Ата» жер асты мешіті болып табылады. Мешіт Түб Қараған түбегінде, Форт-Шевченко қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 20 шақырымнан астам жерде орналасқан және Батыс Қазақстандағы ең көне сәулет ескерткіші болып саналады.

Шақпақ ата жер асты мешіті тау борлы жартаста салынған. Осы үңгірде жасырынған сопылар емдеу құпияларын қолданған. Олар осында келген адамдарға аурудан құтылу үшін көмектесіп жүрді. Сол үшін олар ауырған адамды үңгірде бір түнге қалдырған. Бір түннің ішінде ауырған адамның басына берекелі рух келіп, ақырында міндетті түрде науқас адам аурудан аман қалады. Қазіргі кезде де адамдар осы жерге сырқаттан жазылу үшін үміт артып келеді. Археологтардың айтуынша, мешіт IX-X ғғ. салынған («Атырау» энциклопедиясы, 2000: 45-46).

Көне аңыз бойынша, Шақпақ ата – мешіттің негізін салушы адамның есімі емес, оған жауға қарсы ұрыстардағы берілген лақап аты: шайқастарда оның қаруынан шақпақтан сияқты от шыққан. Кейбір ғалымдардың айтуынша, аңыздарда Шақпақ ата жыландардың әміршісі болып, өлген адамдардың сүйеушісі болған, ал тарихи тұлға ретінде – Шопан атаның немересі болып табылған. Ал мешіттің негізін салушы адамның шын есімін айтсақ, көптеген ғалымдардың пікірінше, бұл – Шахмардан. Іс жүзінде Шопан атаның екі ұлы болған: Шахрух ата (Шағырық ата) және Исан ата. Шахрухтың да екі ұлы болған: Қапаш ата (Қапан ата) және тастан отты оңай шығару, жауды отпен күлге айналдыру қабілетіне ие болғаны үшін Шақпақ ата деп аталған Шахмардан. Ал сопының өмір жылдары бойынша зерттеушілердің пікірлері әр қилы: академик Медоевтың айтуынша, Шақпақ ата IX ғасырда өмір сүрген. Бартольдтың пікірінше, сопы 1312-1342 жылдар (XIV ғ.) билік еткен Өзбек ханның тұсында өмір сүрген. Шақпақ атаның Қожа Ахмет Яссауидың ізбасары болып, Маңғыстауда қастерлейтін 360 әулиенің ішінде сөзсіз болған («Қазақ әдебиеті» энциклопедиясы, 2001: 165).

Шақпақ ата мешіті – біздің уақытымызға дейін жақсы деңгейде сақталып, жеткен діни сәулет өнерінің бірегей ескерткіші болып саналады. Қазіргі кезде Шақпақ ата мешітін ЮНЕСКО бүкіләлемдік мұраның тізіміне қосу жайындағы мүмкіндіктер қарастырылуда.

Сұлтан-үпі, б.д. X-XIX ғғ.

«Сұлтан-үпі жерасты мешіті, қорымы және сайы» Түпқараған ауданы, Таушық ауылынан 30 шақырым солтүстік-батыс бағытта, Сарытас шығанағына таяу, сай жиегінде орналасқан.

Өлкедегі көптеген тарихи орындар 12 ғасырда өмір сүрген қазақ даласының ойшылы, ғұлама, поэзиядағы сопылық ілімнің насихатшысы Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты.

Жердің тастақ қабатынан ойып жасалған Сұлтан-үпі есімімен байланысты жерасты мешіт бірнеше камералық бөліктерден тұрады, оған сайдың саты тәрізді жер бетінің рельефі жағынан көп сатылы жолдар жасалған. Мешіттің төбесінің мықтылығы үшін тас бағандармен бекітілген, бөлмелердің төбесінен жарық түсіру үшін ойықтар қалдырылған. Ескерткіштің рухани-діни бағыттағы сипаты Сұлтан-үпі жерасты мешітін 13-15 ғасырда салынған қандай да бір сопылық қауымның ғибадатханасы болған деген алғашқы болжамды қарастыруға мүмкіндік береді.

Жанында орналасқан шағын қорымшылықта сағанатамдар, жәшік тәріздес сандықтастар, құлпытастар мен орнатылған қойтастар, тас плиталар көлденеңінен немесе тігінен тұрғызыла қаланған қоршаулар, әр түрлі пішіндегі қабір үсті құрылыстары сақталған.

1873 жылы Тбилиси (Грузия) қаласында басылып шыққан «Предания адаевцев о святых секты ханафие, живших и умерших на Мангышлаке//Сборник сведений о кавказских горцах» 7-ші шығарылымында жазылған аңыз-деректерде Хакім-ата әйелінен Мұхаммед-қожа, Әскер-қожа, Құбби-қожа (қазақтар оны Сұлтан-үпі деп атаған) дейтін үш ұлды болады. Алғашқы екеуі Бакырған қаласынан 15 күн жолдық қашықтықтағы мектепте оқиды, ал соңғысы үй тәрбиесінде болады делінеді. Құбби-қожа киік аулаумен шұғылданып, әкесін қатты құрметтеген, оны киік етімен сыйлап, дәмді тағамдар дайындатқан. Құббидің кереметтері жайлы ел арасында аңыздар кеңінен тараған. Автор мұнда Сұлтан-үпінің теңізде (Арал немесе Каспий) апатқа ұшыраған кемедегі адамдарды құтқаруы, әкесіне міндетті намазын оқуы үшін Меккеге ұшып барып жүрмеуі үшін Қағбаны әкеліп беруі, тері мен сүйектен жануарды қайта тірілтуі тәрізді керемет қасиеттері жайында жазады. Енді бір деректерде Сүлеймен Бакырғани баласы Сұлтан-үпінің кереметтілігі өзінен асып түсетінін байқағаннан кейін «Балам, екі қошқардың басы бір қазанға сыймас» деген.

Бірде Құрбан айт мерекесінде Хакім атаның сенушілері жиналып он өгіз сойып, келесі күні келген Сұлтан-үпіге ештеңе қалдырмастан жеп қойғаны, жалпы әкесінің баласына әр кез сенбестік білдіріп, сын көзбен қарағаны үшін ренжіп, әке-шешесімен қоштаспастан, көрінбей кеткені жайында жазылады («Батыс Қазақстан облысы» энциклопедиясы, 2002: 199-201).

Хакім ата жоқ болып кеткен ұлын ұзақ іздейді, бірақ таба алмайды. Мұны естіген

Қожа Ахмет баласына дөрекі қараған Хакім атаға ренжіп, сенің молаңның үстінен қырық жыл бойы су ақсын деп бата береді. Көп ұзамай Үргеніш (Әмудария) өзені өз бағытын өзгертіп, Бақырған қаласын қиратып, оның үстімен ағады. Қырық жыл өткеннен кейін ғана қалпына келеді. Сөйтіп, Хакім атаның қабірі ашылып қалады. Хакім атаның үлкен балалары Мұхаммед-қожа мен Әскер-қожа інілерін іздеп Маңғыстауға келеді. Олар да белгілі, қасиетті адамдар болған. Мерет сайы маңында жерленген.

Сұлтан-үпі жоқ болып кеткеннен кейін жүз жыл өткесін Маңғыстауда ноғайлар көшіп жүрді. Осы күнгі Сұлтан-үпі сайының маңында көп үйлер орналасып, соның бірінде бала оқытатын бір молда болыпты. Оның шәкірттері ішінде Хайролла есімді өзі ақсақ, аурушаң бала бар еді. Оны мектепте молда, үйінде тумаластары сабап қорлық беретін болған. Бірге оқыған жолдастары да күн көрсетпейтін. Бір сөзбен айтқанда, өмірдегі бар қиындықты көріп жүрген бір мүсәпір еді. Мұндай қайғыға шыдамай ол бір күні дала кезіп кетіп, «бұл өмірде енді менің көрер рахатым жоқ қой» деп ойлап, өзін-өзі өлтіргісі келді. Ұзақ жүрістен шаршаған ол бір тастың үстіне келіп отырады. Кеудесін ұрып жылап отырып, ұйықтап кетеді. Ұйықтап жатқанда оған бір бейтаныс адам түсіне еніп «жылама ұлым, аузыңды аш» дейді. Хайролла оның айтқанын істейді. Бейтаныс адам оның аузына түкіреді. Сол бойда оған мол ақыл мен білім енеді. Бейтаныс оған:

– Ұйқыңнан тұр, шырағым. Осы даламен жүре бер. Жолыңда тас үстінде отырған бүркітті көрерсің. Сол жерден мешіт сал, – дейді.

– Мен әлсізбін, орнымнан тұра алмаймын. Бір тасты да көтеру қолымнан келмейді ғой, – деген Хайроллаға әлгі бейтаныс:

– Мен Сұлтан-үпімін. Тасты көтереріңде: «О, Сұлтан-үпі» десең болды, жеңіл көтеріледі, содан кейін керек жеріңе қоя берерсің, – дейді де көзден ғайып болады. Ұйқысынан оянған Хайролла оның айтқанымен дала кезіп жүре береді. Көп ұзамай бүркітті де көреді. Ол жақындағанда бүркіт «О, Сұлтан-үпі» дейді де ұшып кетеді. Жерді жақсылап белгілеп алған Хайролла өзінің ұстазына қайтып келеді. Оның сабақты қойып, көптен көрінбей кеткеніне ренжіген ұстазы қолына кітап беріп «Оқы» дейді. Хайролла ешқандай қиындықсыз оқиды. Оған таң қалған молда тағы да бұрын оқылмаған жаңа сабақтың жеті бетіндегі сұрақты қояды. Бір рет көз жүгіртіп өткен шәкірті әлгі сұрақтарға ғалымның жауап бергеніндей қылып қайтарады. Осылай

Хайролла халық арасында кереметтілігімен танылады. Осыдан кейін көп ұзамай баяғы бүркіт көрген жерінен мешіт салады, сүпі атағын алады («Қазақстанның қорықтары мен ұлттық бақтары», 2006: 187-189).

Этнограф Г.П. Снесарев Султан-Хубби (Сұлтан-үпі) есімінің негізінде иранның «об»-«су» деген сөзі жатқанын байқайды («Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы (10 томдық), 2007: 87). Мысалы, оның негізін салушы «Оңтүстік Қазақстанның тұрғындары арасында айтылатын елес туралы» адам пішінді су перісі Убю рухы болып есептеледі. Екінші жағынан Ташауыз облысының түркімендерінің айтуы бойынша бұл көрінбей кеткен «әулие» деген. «Әулие Хакім атаның ұлы Султан-үпі тірі кезінде қайда кеткені белгісіз, жоғалып кеткен. Бірақ, одан көмек сұрағандарға көмектесетін болған» деген аңыздарда кездеседі. Алайда, Сұлтан-үпі әулие Каспий теңізінен алыс емес, сулы жерден Маңғышлақтан табылады. Қазақтар күн күркіреп, найзағай ойнағанда немесе қатты су тасқыны болғанды «Сұлтан-үпі, сактай гөр пенденді су апатынан» деп жалбарынады болған.

Сұлтан-үпі сайы мен құдығы да назар аударарлықтай. Жардан 6 метр жерден ойып салынған Сұлтан-үпі құдығының таза, салқын және өте дәмді суы бар. 1870 жылы П. Ломакин жазбаларында Сұлтан-үпі бұлағы туралы айтылады, бірақ, құдықтар туралы мәліметтер жоқ. Бұдан құдық кейіннен 19 ғасырдың аяғында салынған деп жорамалдауға болады. Архитектуралық стилі – маңғыстаулық кейінгі (19 ғасырдың соңғы ширегі) үлгі. Стилинің ерекше белгісі – айналдыра қойылған тастар бір-бірімен үйлесе, құдықтың ішкі диаметрін дұрыс геометриялық қисық бойынша аузына қарай тарыла, қашалып тегістелуі өте шеберлікпен жасалған, сыртынан қарағанда әсем көрініс береді. Сұлтан-үпі сайы терең және әдемі. Сайдың түбімен жылғалар ағады. Сайдың баурайы мен түбінде бұлдірген, шатқал, мойыл және бабажапырақ, жібек құрты, баттауықтың қалың бұталарына толы. Жыралы жартастарымен, жиектеріндегі шатқалдарымен үйлесе, қайталанбас әсем көріністерді құрайды. Сай өзіндік көгалдылығымен көптеген жануарлар мен құстарды тартады. Бұл жерде қарсақ-түлкі, ұзын инелі кірпі мекендейді, құстардан көптеген түрлері қызғылт қара торғай, жасыл және алтын түстес шурка, суқаракұсы және т.б. ұя салады. Сайдың үстінен 3 шақырым қашықтықта теңіз жағалауының ғажайып панорамасын тамашалауға болады (Есеналиев, 2017: 1).

Сұлтан-үпі жерасты мешітіне 2003 жылы археолог А. Астафьевтің жетекшілігімен археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді, ал келесі 2004 жылы «Маңғыстауреставрация» ӨҒЖШ ескерткішке ғылыми-реставрациялық жұмыстар өткізді.

«Сұлтан-үпі кешені» туристік саяхатшылардың болашақ бағыттары жобасына енгізілген, өлкедегі туризмді дамытуда маңызды элементтердің бірі болып табылады. 2010 жылы «Хазар Мұнай» ЖШС (директоры Жұмағұлов Нұржан) бұл көрнекті ескерткішке келуші саяхатшылар мен зияратшыларға арналған демалатын орын салып берді (Серікжанқызы, 2017: 1).

Қорытынды

Әр өңірдің тарихы мен табиғатына алғаш қадам жасамас бұрын, тарихи-мәдени-табиғи құндылығын сақтап қана қоймай, сол орындар жайлы тарихынан мол сыр шертететін Маңғыстау қорық мұражайына тоқталған жөн. Облыстық қорық мұражайы 35 жылдық тарихы бар қасиетті орындардың бірі болып есептеледі, ол 1980 жылы құрылған. Қорық қызметкерлері негізгі жұмыс бағыттары бойынша Маңғыстау түбегі мен Үстірт жотасы, Каспий маңының оңтүстік бөлігіндегі Бозашы түбегіндегі аймақтарына археологиялық барлау жүргізу және тарихи ескерткіштерді зерттеу, есепке алу, техникалық жағдайларын тексеру мақсатында жыл сайын экспедициялар ұйымдастырып тұрады. Иссапар барысында олар елді мекендерге соғып, сол мандағы ескерткіштер туралы аңыз әңгімелер, тарихи деректер жинақтайды. Маңғыстау мен Үстірттің тарихи ескерткіштерін ғылыми зерттеу, мемлекеттік қорғауға алу, насихаттау, сақтау қызметін көздеген қорық мекемесінде қазба жұмыстары, реставрация, түрлі бағыттардағы экскурсия жұмыстары жүруімен қатар, ғылыми-әдістемелік кеңес отырыстары мен конференциялар да жиі өтіп тұрады. Қазіргі таңда мекемеде «Ескерткіштерді есепке алу және қорғау», «Сәулет», «Археология», «Экскурсия-көпшілік бөлімі» және ескерткіштердің құжаттары, тарихи деректер, бағалы кітаптар мен жәдігерлер сақталатын «Қор» бөлімі жұмыс істеп тұр.

Қорықтың қор бөлімінде 99771 дана артефакт пен жәдігер жинақталып, сақталуда. Тарихи-мәдени мұраның 13000-нан астам объектілері зерттеліп, паспорттанған (Сейілова, 2017: 1). Ерекше бір оқиға – 2014 жылдың тамыз айында елімізде алғаш рет Ақтау қаласында Евразия мәдени мұрасының 7 халықаралық конференциясы ұйымдастырылды. Нәтижесінде ЮНЕСКО тізіміне «Ұлы Жібек жолы» бойында орналасқан бірқатар ескерткіштер енгізілді. Жыл бойында қорықтың «Маңғыстау ескерткіштері», «Маңғыстаудың киелі орындары», «От киесі», «Ежелгі Маңғыстау мұралары», «Ортағасырлық Қызылқала қалашығы», «Сисем ата қорымы», «Маңғыстау петроглифтері» атты тақырыптық жылжымалы көрмелері қала тұрғындары мен қонақтарға, студенттер мен жастарға, үйірме жетекшілері мен оқушыларға, өлкеге саяхаттап келуші көрермендер назарына ұсынылып тұрады. Маңғыстау халқының өмірі, тұрмысы, тыныс-тіршілігі тарихи-мәдени ескерткіштерімен тығыз байланысты. Бұл ғажап сәулет өнерін шетелден келіп тамашалап, тандай қағушылар қатары да аз емес.

Бүгінде Маңғыстауды қазыналы түбек, тарихи ескерткіштер мен мыңдаған жолдар өлкесі деп атайды. Облыста 12 мыңнан аса тарихи, діни және мәдени ескерткіштер бар. Қорықтың қарамағында мемлекеттің қорғауына алынған 139 нысан бар. Олардың ішінен 20-сы республикалық маңызға ие. 12000 мыңнан аса ескерткіштер ғылыми тұрғыдан зерттелген және өңделген. Олар Каспий жағалауындағы халықтардың мәдени және діни дамуының барлық кезеңдерін бейнелейді.

Ал жоғарыдағы атап өткен тарихи тұлғаларға тоқталсақ, олардың тікелей дінмен байланысты, киелі, қасиетті тұлғалар екеніне әбден көзіміз жеткенін аңғаруға болады. Тіпті сол жергілікті мекендердің тұрақты халқы оларды киелі деп есептеп, қасиетті орындар деп діни құлшылықтар жасап жатыр. Яғни, бұл халық арасындағы мәдени-әлеуметтік құндылықтарға ие екенін көреміз. Сонымен қатар, бұл киелі адамдар мен қасиетті жерлер осы күнге дейінгі діни-мәдени аспектісі бар өзекті нысандар екенін байқауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Атырау энциклопедиясы. (2000). Алматы.
- 2 Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. (2002). Алматы.
- 3 Есеналиев Т. 2017. Рухани жаңғыру ұлттық мәдениеттен бастау алады. [Электронды ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/158468-rukhan-i-zhanhgyru-ulttyq-madenietten-bastau-alady>. (айналым мерзімі: 18.09.2017)

- 4 Қазақ Совет энциклопедиясы (12 томдық). (1978). Алматы.
- 5 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. (2005). Алматы.
- 6 Қазақ энциклопедиясы, 9 том-18 бөлім. (1976). Алматы.
- 7 Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. (2001). Алматы.
- 8 Қазақстанның қорықтары мен ұлттық бақтары. (2006). Алматы.
- 9 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы (10 томдық). (2007). Алматы.
- 10 Мамышқызы С. (2007). Маңғыстау өлкесінде қасиетті мешіттер мен қорымдар // [Электронды ресурc]. URL: <http://e-history.kz/kz/publications/view/2384> (айналым мерзімі: 29.08.2017)
- 11 Маңғыстау энциклопедиясы. (2008). Алматы.
- 12 Нысанбаев Ә.Н. (1998). Қазақстан Ұлттық энциклопедия. Алматы.
- 13 Серікжанқызы А. (2017). Қазақстанның киелі 100 нысаны жарияланды // [Электронды ресурc]. URL: http://www.inform.kz/kz/kazakstannyn-kieli-100-nysany-zhariyalandy_a3055512. (айналым мерзімі: 16.08.2017)
- 14 Сейілова А. (2017). Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы жасалынбақ // [Электронды ресурc]. URL: <https://egemen.kz/article/qazaqstannynh-kieli-zherlerininh-geografiyasy-zhasalmaq>. (айналым мерзімі: 29.05.2017)
- 15 Ізтілеуов Д. (2007). Маңғыстаудағы киелі жерлер туралы не білеміз // [Электронды ресурc]. URL: <http://e-history.kz/kz/publications/view/2384> (айналым мерзімі: 30.06.2017)

References

- 1 Aitrau enciklopediyası. (2000). Almatı.
- 2 Batis Qazaqstan oblısı enciklopediyası. (2002). Almatı.
- 3 Esenaliev T. 2017. Ruxani jangıru ulttıq madenietten bastau aladı. [Elektrondı resurs]. URL: <https://egemen.kz/article/158468-rukhanı-zhanhghyru-ulttyq-madenietten-bastau-alady>. (aynalım merzimi: 18.09.2017)
- 4 Qazaq Sovet enciklopediyası (12 tomdıq). (1978). Almatı.
- 5 Qazaq madenieti. Enciklopediyalıq anıqtamalıq. (2005). Almatı.
- 6 Qazaq enciklopediyası, 9 tom-18 bolim. (1976). Almatı.
- 7 Qazaq adebieti enciklopediyası. (2001). Almatı.
- 8 Qazaqstannın qorıqtarı men ulttıq baqtarı. (2006). Almatı.
- 9 Qazaqstan ulttıq enciklopediyası (10 tomdıq). (2007). Almatı.
- 10 Mamışqızı S. (2007). Mangıstau olkesinde qasietti meshitter men qorımdar // [Elektrondı resurs]. URL: <http://e-history.kz/kz/publications/view/2384> (aynalım merzimi: 29.08.2017)
- 11 Mangıstaw enciklopediyası. (2008). Almatı.
- 12 Nısanbaev A.N. (1998). Qazaqstan Ulttıq enciklopediya. Almatı.
- 13 Serikjanqızı A. (2017). Qazaqstannın kieli 100 nısanı jariyalandı // [Elektrondı resurs]. URL: http://www.inform.kz/kz/kazakstannyn-kieli-100-nysany-zhariyalandy_a3055512. (aynalım merzimi: 16.08.2017)
- 14 Seyilova A. (2017). Qazaqstannın kieli jerlerinin geografiyası jasalınbaq // [Elektrondı resurs]. URL: <https://egemen.kz/article/qazaqstannynh-kieli-zherlerininh-geografiyasy-zhasalmaq>. (aynalım merzimi: 29.05.2017)
- 15 Iztileyov D. (2007). Mangıstawdagı kieli jerler twralı ne bilemiz // [Elektrondı resurs]. URL: <http://e-history.kz/kz/publications/view/2384> (aynalım merzimi: 30.06.2017)